

HISTORICKÉ DISCIPLÍNY V PŘÍPRAVĚ UČITELŮ ČEŠTINY

Historical Disciplines in the Preparation of Czech Language Teachers

Marie Čechová

Abstrakt: Příprava budoucích učitelů češtiny má sice směřovat k osvojování znalostí současného jazyka, k jeho praktickému užívání v komunikaci a k vytváření učitelských dovedností osvojené znalosti zprostředkovávat žákům, ale pro pochopení současného složitého systému češtiny je třeba poznat její vývoj. Rozdílný vztah pedagogických fakult k historickým/vývojovým disciplínám není logicky zdůvodnitelný, protože všechny připravují učitele češtiny pro druhý, eventuálně pro třetí stupeň školy.

Omezování, a dokonce vypouštění historických/vývojových disciplín je krátkozraké. Nutné je zachovávání, resp. znovuzavedení těchto disciplín do studia učitelství.

Klíčová slova: čeština, její vývoj, studium češtiny, historické disciplíny, jejich omezování, vypouštění

Abstract: Although the preparation of future teachers of Czech should aim at acquiring knowledge of the contemporary language, its practical use in communication and the creation of teaching skills to convey the acquired knowledge to pupils, it is necessary to understand its development in order to understand the current complex system of Czech. The different relationship of Faculties of Education to historical/developmental disciplines is not logically justifiable, because they prepare teachers of Czech for the 2nd and 3rd grades of school.

Restricting and even deleting developmental disciplines is short-sighted. It is necessary to preserve or reintroduce historical disciplines into the study of teaching.

Keywords: Czech and its development, study of the Czech language, historical disciplines and their restriction, deletion

0. Mnozí studenti učitelství i učitelé češtiny na druhém stupni základní školy považují historické a vývojové disciplíny za zbytečnou zátěž a ztrátu času, který by měl být věnován přímé praktické přípravě na učitelské působení, obsahující pouze současný český jazyk. Studenti si stěžují i na obtížnost těchto disciplín.

Jisté je, že většina času přípravy budoucích učitelů má směřovat k osvojování znalostí současného jazyka, k jeho praktickému užívání v komunikaci a k vytváření učitelských dovedností osvojené znalosti zprostředkovávat žákům. Ovšem omezení studia pouze na ně je krátkozraké, přirovnějme to k stavbě domu bez základů, ta se při nejmenší zátěži zřítí (zemětřesení, přivalové deště...).

1. Znalost češtiny bez opory ve znalostech jejího vývoje a historické mluvnice češtiny, ale i staroslovenštiny může být založena jen na osvojení systému na základě zapamatování si současné normy a kodifikace. Budiž, pokud jde o zcela pravidelné tvary a podoby vyučované na 1. stupni. Ale pokud jde o výuku systému s jeho nepravidelnostmi (a ty nejsou řídké), pak se jazyk jeví jako soubor výjimek a nahodilostí.

Všimněme si třeba jen běžných tvarů, dvoj- i trojtvarů substantiv, např. 6. p. sg. substantiva *den*: (o) *dni* i *dnu*, ve spojení s předložkou *ve* pouze *dne*. Obdobně viz další n-kmeny s dvojtvary: *sémě* – *semeno*, *plémě* – *plemeno*, *písmo* – *písmeno*, u posledního z nich došlo k rozdvojení významu. Bez znalostí starého, rozpadlého systému n-kmenů se toto vše jeví jako zvláštnosti, tedy výjimky. Obdobné je to u t-kmenů, nt-kmenů, r-kmenů, s-kmenů, event. i v-kmenů. Jak může student bez jejich znalosti pochopit vztahy např. mezi slovy *slovo* a *sloveso*, *nebe* a *nebesa*, *kolo* a *koleso*, neví-li, že ve všech případech těchto dvojic šlo o jedno slovo a jeho tvary, že tvar *slovesa* byl plurál slova *slovo*.

Jediný produktivní souhláskový kmen představuje nt-kmen, dnešní vzor kuře, jehož paradigma neobsahuje dvojtvary. Proč však máme *kuřete*, ale *kuřat*? Stačí se podívat na paradigma ve stsl., kde bylo *kure*, *kurete*..., *et* po denazalizaci dalo *ät* a to pak dalo *at*, takže je zde střídání *-et-* a *-at-*.

U samohláskových kmenů je pozoruhodný vývoj u-kmenů; jako systém se u-kmeny rozpadly, ale jejich tvary nezanikly, zachovaly se jako dubletní tvary o-kmenové deklinace, nebo některé dokonce převládly. Jen proto máme např. *popel*,-a, *popel*,-u, dnes tvary podle vzoru hrad i stroj *popel*,-e. Původně v 2. p. o-kmenů bylo *-a*, k němu přistoupilo u-kmenové *-u*, a protože jména na *-l* často kolísají mezi tvrdým a měkkým skloňováním, máme i *-e*.

Shrneme-li vývoje z ukázek, můžeme s žáky dospět k tomu, že **původní kmenový systém byl v průběhu vývoje vystřídán rodovým** (s odlišováním životnosti a neživotnosti). **Staré tvary úplně nezanikly, mísily se a mísí s novějšími.**

Bez znalosti vývoje samohlásek, včetně zániku a vokalizace jerů, student nechápe střídání podob např. u slova *čest* – *cti*: *čbstb* > *čest*, *čbsti* > *čstí* a po zjednodušení souhláskové skupiny > *cti*.

Takto bychom mohli pokračovat ve výčtu změn, jak se postupně vyvíjel jazykový systém češtiny, ale to není naším cílem. Dosud uvedené příklady snad dosvědčují **potřebu znalosti vývoje českého tvaroslovného a hláskoslovného systému pro poznávání nové češtiny.**

2. O to více pak překvapuje **omezování, a dokonce vypouštění historických disciplín ve studiu učitelství.** Jak může student češtiny pochopit podstatu českého tvarosloví a hláskosloví bez znalosti jejich staršího vývoje? Jak může učitel odpovídat na otázky zvědavých žáků – a mnozí takoví i dnes jsou – na hláskové a tvarové nepravidelnosti, neví-li sám nic o naznačených vývojových změnách? Proto jsem se rozhodla prostudovat učební plány pedagogických fakult. Ty jsem získala ze tří zdrojů: z elektronických stránek fakult, z výstupů AI, od učitelů-bohemistů všech pedagogických fakult s žádostí o informace, zda v jejich učitelských učebních programech jsou zařazeny historické a vývojové disciplíny. Pokud disciplína je začleněna, kolik hodin a v kterých semestrech se vyučuje a jakou formou (přednáška, seminář, cvičení), čím je zakončena (zkouška, zápočet, kolokvium). Spojila jsem se s těmito pracovníky: M. Šmejkalová Praha, L. Janovec Praha a Liberec, K. Šebesta Hradec Králové, J. Hasil Ústí nad Labem, D. Svobodová Ostrava, I. Kolářová Brno, S. Štěpáník Olomouc, M. Spěváčková a P. Jelínková Plzeň, M. Zelenka České Budějovice, M. Pató Pardubice, E. Höfflerová Opava, kteří potvrdili, eventuálně zpřesňovali získané informace. Všem patří mé poděkování.

Uvedeným pedagogům byly položeny dvě otázky:

1. Které z následujících historických (diachronních) disciplín se vyskytují v učebních programech: staroslověnština (disciplína je někdy i spojena s dalším předmětem, např. se základy slavistiky), historická mluvnice češtiny, vývoj spisovné češtiny (jazyka), teorie a vývoj spisovné češtiny?
2. Odlišuje se učební program pro ZŠ a SŠ?

Fakulty se liší v zařazování historických disciplín do programů vůbec, nejen do jednotlivých ročníků/semestrů bakalářského studia nebo do studia navazujícího, také vývoj je začleněn na různých fakultách různě.

Opava a Pardubice učitelské studium v základním plánu nemají. Opava má sice všechny historické disciplíny, ale pro učitelství se předpokládá složení pedagogického minima. V Pardubicích nemají samostatný program češtiny, učitelství není nabízeno, předpokládá se doplňovací studium učitelství.

Historické disciplíny nezařazuje pedagogická fakulta olomoucká, připravující učitele pro 2. stupeň. Tam i na jiných fakultách jistě možnosti poskytuje Úvod do studia jazyka v 1. semestru, v němž je uveden např. základní přehled hláskových změn v současném jazyce, který předpokládá uplatnění širšího historického kontextu, totéž se týká vývoje češtiny a jejího pravopisu. Jihočeská pedagogická fakulta, připravující rovněž učitele jen pro 2. stupeň, zařazuje do svého programu disciplínu Diachronní vývoj jazyka hned v zimním semestru 1. ročníku (s jednohodinovou přednáškou i seminářem). V Liberci je ve studiu češtiny na 3. stupni zařazen kurs Vývoj českého jazyka a historické mluvnice také pouze do jednoho semestru. Některé možnosti poskytuje seminář Interpretace starých textů, v němž spolu s literární problematikou přichází i úvahu i ta jazyková, a to asi nejen v Liberci. Ostrava zařazuje Vybrané kapitoly z vývoje češtiny ve 3. semestru (s 1hodinovou přednáškou i seminářem). Obdobně pražská fakulta má pouze Vývoj českého jazyka, zahrnující staroslověnštinu i historickou mluvnici, ale až v zimním semestru 3. ročníku.

Lépe jsou na tom fakulty: Brněnská PF (jde jen o učitelství pro 2. stupeň) obsahuje základy slavistiky a staroslověnštiny (ve 3. semestru) a historickou mluvnici (ve 4. semestru), vše s přednáškou (1 hod.) a seminářem (2 hod.), v navazujícím studiu učitelství seminář Vývoj spisovné češtiny. Dále plzeňská, která má ve studijním programu Vývoj jazyka s 2hodinovou přednáškou a dvouhodinovým seminářem v letním semestru 3. ročníku, pokračováním je v navazujícím studiu pro střední školy staroslověnština se slavistikou i historická mluvnice, zakončené zkouškou. Dvouoborové studium v Ústí nad Labem obsahuje v bakalářském stupni základy slavistiky a historickou mluvnici, v navazujícím vybrané kapitoly z dějin spisovného jazyka a teorii spisovného jazyka a jazykovou kulturu. Tady pak jednooborové studium obsahuje stejné disciplíny, ale s rozsáhlejším objemem, staroslověnštinu, navíc dva slovanské jazyky.

Program pro ZŠ a SŠ odlišuje PF v Hradci Králové takto:

A) učitelství pro 2. stupeň základních škol:

Historická gramatika a dialektologie, zápočet, 1+1; 2. semestr

Vývoj jazyka, zápočet, 1+1; 3. semestr

B) učitelství pro střední školy:

Historická gramatika a dialektologie, zápočet, 1+1; 2. semestr

Slavistika a staroslověnština, zkouška, 1+1; 2. semestr

Vývoj jazyka, zápočet, 1+1; 3. semestr

Studium SŠ má navíc slavistiku a staroslověnštinu.

Pokud fakulty mají ve svých programech historické disciplíny, liší se v jejich **začleňování do ročníků** v závislosti na tom, kterému **zřeteli** dávají **přednost: vývojo-**

vému/historickému vyhovuje co nejranější uvedení těchto disciplín, aby na ně mohla plynule navazovat výuka současného jazyka, především morfologie, ale i hláskosloví.

Hledisko obtížnosti, tedy zřetel k studentům, kteří si někdy stěžují na obtížnost a nadbytečnost těchto disciplín, pak s tímto pořadím zamíchává, řadí-li se historické disciplíny až za současným jazykem, popř. souběžně s ním.

Za dob mých studií jsme historickými disciplínami začínali, k nim byla hned v 1. ročníku¹ logicky přičleněna i slovenština (tehdy povinná se zkouškou), neboť ta si ponechala některé rysy staršího, společného jazyka. Začínat těmito disciplínami mělo i svůj psychologický aspekt: moment prvního překvapení, nárazu, student si měl uvědomit, zda na studium stačí, či nikoli.

Jiné je to s vývojem spisovné češtiny včetně vývoje nejnovějšího. Ten je vhodné začleňovat po absolvování všech disciplín nejen historických, ale i ze současného jazyka, protože v něm by se mělo zúročit vše, co si student dosud osvojil. Proto je logické jeho zařazení do navazujícího, magisterského stupně. Vývoj češtiny však může být a je, jak jsme se přesvědčili, pojat tak, že zahrnuje výuku historických disciplín, a tak logicky předchází disciplínu současného jazyka.

Zkušenost mám s prvním způsobem: přednášela jsem a vedla semináře z teorie spisovného jazyka (využívajícího výsledků vývoje spisovného jazyka včetně vývoje lingvistiky 20. století) v 5. ročníku, kdysi nečleněného studia, a později v 2. ročníku navazujícího studia.

Rovněž **počet hodin a počet zkoušek doznal krácení**.

Za našich studentských dob každá z historických disciplín (slavistika se staroslovenštinou a historická mluvnice) byla zařazována do dvou semestrů a výuka obsahovala dvouhodinovou přednášku a k ní dvouhodinový seminář. Vedle toho jsme v posledním ročníku procházeli i dějinami spisovné češtiny. Každá z disciplín končila zkouškou.

Dnes je výuka historických disciplín, pokud vůbec existuje, většinou omezena na jeden semestr, přednášky a semináře 1–2hodinové.

V navazujícím studiu některé fakulty zařazují volitelné historické disciplíny, např. plzeňská volitelnou interpretaci stč. textů. Tím se alespoň u části studentů zajišťuje vyšší stupeň poznání vývoje češtiny.

Rovněž **způsob ukončování disciplín se různí**. Nebudu tady vypisovat, jak je to na různých fakultách u jednotlivých disciplín, jen shrnu: počet zkoušek klesl, některé disciplíny na některých fakultách končí jen zápočtem nebo kolokviem, někdy chybí zápočet, je uvedena jen zkouška.

¹ Naše studium bylo určeno pro učitelství na středních školách.

Snad může být zajímavá informace, že před více než sedmdesáti lety jsme na pedagogickém gymnáziu (pro vzdělávání učitelů 1. stupně) probírali starou češtinu, a to hned v 1. ročníku (žáci 15letí). Jako doklad z doby ještě starší uvedu odkaz na Miloše Dokulila. Ten v časopise Český jazyk a literatura (2001/2) napsal o svém působení na jihlavském učitelském ústavu v době protektorátu: šest týdenních hodin češtiny bylo věnováno výuce „současného stavu jazyka, jeho systému a normy i jeho vývoje, jak to tehdy předpisovaly osnovy pro učitelské ústavy“ (s. 213). Literatura se za okupace nevyučovala.

Jako ukázkou hodiny Dokulil popsal aplikaci hláskoslovného vývoje od praslovanské doby do současnosti na slovech *pavouk* a *ječmen*, přičemž spolu se studenty vyvozoval (ne předváděl), že obě slova jsou od původu příbuzná: u původních kořenů *enk* a *onk* šlo o pravidelné střídání (ablaut) *e/o*, které je i v dnešní češtině běžné, viz *nese/nosí*, *vede/vodí*. Studentům ozřejmil význam kořene „hák“ (srov. řecké *onkos*); podobnost podle zahnutých nohou pavouka a „háčkování“ ječmene.

Jako vedlejší výsledek sledování, ale ne nepodstatný, uvádím, že žádná z fakult nezahrnuje ve svém programu češtiny české dějiny (pražská fakulta a jistě i další začleňují vývoj češtiny do historické kontinuity). Přitom moje zkušenost ze státních závěrečných zkoušek přinášela poznatek o nedostatečných znalostech českých dějin, běžné docházelo k zaměňování celých staletí, chybnému zařazování osobností (Hus, Blahoslav, Komenský aj.) Jen na okraj podotýkám, že cizinci usilující o trvalý pobyt u nás mají jako povinnou součást studia češtiny přehled českých dějin.

Nechci chválit praxi ze starší doby, dnes by nebylo možné něco podobného požadovat, důvody jsou nasnadě, není třeba je vypisovat, v popředí zájmu je současný jazyk, ale zcela pominout vývoj je trestuhodná chyba ve výchově češtinářů. Za nezbytné pokládáme **zachovávání, resp. znovuzavedení historických disciplín do studia učitelství, a to před současnou morfologií a fonetikou.**

Moje zkušenost: vyučovala jsem současnou morfologii na FF UK, na katedře českého a slovenského jazyka, a na UJEP v Ústí. Ve všech případech předcházela morfologii staroslověnština, kterou vyučovala výborně Z. Hauptová, a historická mluvnice, takže studenti při současné morfologii aplikovali tam získané znalosti.

Základem učitelství češtiny je spolu s ovládnutím pedagogicko-psychologických poznatků a hlavně dovedností znalost oboru. Nechci podceňovat význam psychologických a pedagogických disciplín pro učitelství, ale současný stav trpí předimenzováním těchto disciplín na úkor oborového studia. Příklad jedné z fakult: Úvod do studia pedagogiky (2hodinová přednáška), Obecná psychologie a psychologie osobnosti (1hodinová přednáška i seminář), Osobnostní a sociální rozvoj (2hodinový seminář), Vývojová psychologie (2hodinová přednáška), Speciální pedagogika (2hodinová přednáška), Informační technologie ve výuce (2hodinový seminář), Základy reflexe a hodnocení kvality výuky (1+1), Sociální psychologie

(1+1), Obecná pedagogika a didaktika (dtto), Vztahy ve škole a odpovědnost (dtto).

Už jen pouhý pohled na výčet disciplín, jejich názvy a přiděl hodin navozují myšlenku o jejich překrývání, event. i o jejich nadbytečnosti. Např. vztahy ve škole a odpovědnost jsou především věcí praxe, ostatně ta přiměje učitele, aby si mnohé dovednosti osvojil v průběhu učitelství, pomoci může i uvádějící učitel. Zařazení některých disciplín a přiděl hodin vyvolávají dojem, že **pedagogové si vydobyli postavení svých disciplín bez ohledu na potřeby oborového studia.**

Současný **rozdílný, avšak vcelku laxní vztah pedagogických fakult (nikoliv bohemistických kateder) k historickým/vývojovým disciplínám není logicky zdůvodnitelný, protože všechny připravují učitele češtiny pro vyšší stupně školy.** Pochopení vývoje češtiny, poznání jejího předchozího stavu je podmínkou pochopení češtiny současné i s jejími nepravidelnostmi, jež nelze vykládat automaticky jako výjimky.

Proto pokládám **zařazování historických a vývojových disciplín** do studia učitelství češtině i pro 2. stupeň základní školy, zvláště pak pro střední školu, **za podmínku osvojování současné češtiny a pro její vyučování.**

Literatura

- Akademická příručka českého jazyka* (M. Pravdová a I. Svobodová, eds.). Praha: Academia, 2014.
- CUŘÍN, F. a kol. *Vývoj českého jazyka a dialektologie*. Praha: SPN, 1963, 3. vydání.
- CUŘÍN, F. *Vývoj spisovné češtiny*. Praha: SPN, 1985.
- DOKULIL, M. Moje učitelská příprava a ... působení. *ČJL* 52, 2001/2, s. 212–214.
- LAMPRECHT, A; ŠLOSAR, D.; BAUER, J. *Historický vývoj češtiny*. Praha: SPN, 1977.
- LAMPRECHT, A; ŠLOSAR, D.; BAUER, J. *Historická mluvnice češtiny*. Praha: SPN, 1986.
- SHERMAN, T.; HOMOLÁČ, J.; MACUROVÁ, J.; CVETKOVIČ, J.: Zkouška pro účely trvalého pobytu očima jejích absolventů. *Naše čeština doma a ve světě*, 2025, s. 70–82.
- ŠMEJKALOVÁ, M.: Historická mluvnice ve výuce budoucích bohemistů a budoucích učitelů na Pedagogické fakultě UK. *Didaktické studie*. 2010, roč. 2, č. 1, s. 47–51.
- VEČERKA, R. *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. Olomouc: UP, 2006.
- VEPŘEK, M. *Komparativní tvarosloví staroslověnštiny a staré češtiny*. Olomouc: UP, 2015.

Příloha:

Z paměti absolventa PedF Praha z 90. let: 1 semestr staroslověnština a základy slavistiky (třetí ročník), 2 semestry historická mluvnice (čtvrtý ročník), pak byl ještě tzv. historický modul výběrových předmětů, které jsme si mohli volit ve čtvrtém a pátém ročníku: Četba staroslověnských textů, Četba starých českých textů, Jazyk regionu, Humanistická čeština, Barokní čeština a něco, co se snad nazývalo Historická sémantika a onomastika. Ti, co neměli historický modul, měli Vývoj spisovné češtiny.

Prof. PhDr. Marie Čechová, DrSc.

m-cechova@seznam.cz

ORCID: 0000-0002-8041-946